

МАНЖОЛА В.А.,
доктор історичних наук,
професор,
завідувач кафедри
міжнародних відносин і
зовнішньої політики

*Інститут міжнародних
відносин Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка*

КОБЗАРЕНКО А.М.,
аспірант

*Інститут міжнародних
відносин Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка*

Проблеми національної безпеки перебувають у центрі проблематики дослідження зовнішньої та внутрішньої політики Індії протягом останніх кількох десятиліть. Це обумовлюється, з одного боку, науковим інтересом до вивчення регіональної (південноазійської) системи міжнародних відносин, яка характеризується високим рівнем нестабільності та конфліктності і дає багатий матеріал для узагальнення теоретичних аспектів проблем національної та регіональної безпеки, а з іншого боку – традиційною пріоритетністю забезпечення національної безпеки в структурі національних інтересів Республіки Індія, яка декларується усіма без

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ
ЗАСАДИ
БЕЗПЕКОВОЇ
ПОЛІТИКИ
РЕСПУБЛІКИ ІНДІЯ
ПІСЛЯ
ЗАВЕРШЕННЯ
«ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»**

винятку урядами країни починаючи з 1947 року.

У тій чи іншій мірі з визначенням параметрів національної безпеки країни та розробкою практичних рішень у безпековій сфері пов'язана діяльність більшості індійських аналітичних центрів (Центр політичних досліджень (Делі), Інститут дослідження миру та конфліктів (Делі), Інститут оборонного та стратегічного аналізу (Нью-Делі). До числа найавторитетніших індійських дослідників, що аналізують проблеми національної безпеки країни, слід віднести К. Субраманьяма, П. Чарі, Дж. Діксіта. Результати досліджень індійських науковців широко представлені у фахових періодичних виданнях, збірниках і монографіях¹. Окремі аспекти безпекової проблематики в зовнішній політиці Індії останнього десятиліття (переважно пов'язані з ядерною політикою держави, індійсько-пакистанськими відносинами або визначенням стратегічної ролі Делі в сучасному світі) досліджуються в рамках західної політичної науки, представлені кількома школами південноазійських досліджень у Сполучених Штатах і Великобританії². Найбільший внесок до південноазійських і безпекових досліджень у США роблять С. Коен та С. Гангулі.

Завданням даної статті є виокремлення характерних рис еволюції безпекової політики Індії після 1989 року та побудова моделі такої політики держави на сучасному етапі з врахуванням підходів урядів, що перебували при владі в Індії протягом цих років. Схема дослідження спирається на загальні положення системного підходу, зокрема, взаємозв'язок між змінами середовища та структурою системи (безпековим середовищем зовнішньої політики Індії та параметрами цієї політики). Разом з тим, для визначення якісних характеристик безпекової політики Індії з необхідністю використовується категоріальний апарат структурного реалізму, оскільки дослідження безпекової політики за своєю сутністю є компонентом теорії сили в науці міжнародних відносин і безпосередньо пов'язується з носієм ознак сили, чітко окресленим суб'єктом міжнародних відносин – державою. Більш того, суб'єктність формулювання "безпекова політика держави" є доцільною і науково-коректною виключно в реалістичних теоретичних побудовах (відповідно, у рамках класичної теорії систем понятійний апарат "засад політики" відсутній). Окреслена методологічна суперечність, одночасне використання апарату двох парадигм, є характерною рисою сучасних досліджень міжнародних відносин, і широко практикується в працях багатьох дослідників³.

З точки зору теорії міжнародних відносин "безпекова політика" є політичною реакцією держави на артикульовані загрози її національній безпеці. Ця реакція спрямована на усунення таких загроз і формування сприятливих умов існування та розвитку держави. Відповідно, концептуальними засадами безпекової політики виступає комплекс бачення за-

гроз безпеці та можливих засобів їх подолання, притаманний політичному керівництву країни. Це бачення реалізується через загальну систему прийняття політичних рішень та її специфічну частину – систему врегулювання криз. У західній міжнародній політичній науці цей комплекс трактується як "threat perception".

Для безпекових досліджень щодо Індії та Південної Азії існують об'єктивні обмеження, головним з яких є відсутність офіційних програмних документів зовнішньої, безпекової та оборонної політики Республіки Індія, як, власне і відсутність довготермінової безпекової стратегії країни, на яку вказує ряд індійських дослідників⁴, пов'язана із особливостями політичної традиції країни (у зв'язку з цим проблема концепції зовнішньої та безпекової політики Делі переноситься з теоретичної в практичну площину). Причини подібної специфіки слід шукати в прецеденті тривалого домінування в політичному житті Індії однієї політичної партії – Індійського Національного Конгресу (ІНК), що призвело до підміни державної ідеології партійною. Окрім того, вагомий вплив харизматичних лідерів країни на формування стратегії зовнішньої політики став причиною "персоналізації" практично усіх тенденцій у політиці держави і не сприяв виникненню бюрократичних механізмів систематизації принципів і цілей цієї політики.

Окреслена відсутність програмних політичних документів змушує дослідників до використання індуктивних моделей аналізу зовнішньої та безпекової політики Індії, тобто формулювання (відтворення) національної стратегії країни на основі аналізу окремих дій держави на міжнародній арені, заяв політичних лідерів, програмних документів урядових партій. В умовах стабільності політичної системи Індії в 1950-80-их роках така модель була ефективною (тому можна говорити про "бачення національної безпеки Неру" або "зовнішню політику І.Ганді"), тоді як в умовах трансформації індійської політики в 1990-их роках вона дещо втрачала, оскільки не дозволяла враховувати різкі зміни політичного курсу, викликані змінами політичного керівництва держави. Разом з тим, при аналізі безпекової політики Індії усього періоду цей недолік у значній мірі компенсується можливістю розглядати зазначені зміни як еволюцію. Саме тому індуктивний метод лежить і в основі даного дослідження.

Пріоритет інтересів національної безпеки в структурі зовнішньої політики Індії склався історично внаслідок значного рівня конфліктності світової системи міжнародних відносин наприкінці 1940-их років, що співпав у часі з відновленням незалежності Делі. Зовнішня політика Індії, починаючи з 1947 р., формувалася та формулювалася як передусім безпекова внаслідок існування суттєвих загроз національній безпеці та цілісності держави вже з перших десятиліть її існування → розвитку конфлікту з Пакистаном щодо Кашміру та військових зіткнень у

1948-49, 1965, 1971 рр., індійсько-китайського військового конфлікту в 1962 році. В якості суттєвої загрози національній безпеці країни уряди Індії в цей час також сприймали можливе втягнення Індії до «холодної війни». Переважання необхідності захисту територіальної цілісності та національного суверенітету визначило домінують безпекових інтересів у структурі національних інтересів країни.

Безпекова політика Індії історично формувалася під впливом ідеології Дж.Неру та К.Менона. Оскільки "спадщина Неру" і досі є доволі вагомим чинником зовнішньої політики країни, доцільно дати загальну характеристику політиці Індії в галузі безпеки в 1950-1960-их роках. В якості головних загроз національній безпеці Індії в цей час уряд Неру розглядав можливість втручання до внутрішніх справ і міжнародних відносин Індії наддержав і керованих ними військових союзів, тому як протидію логіці «холодної війни» в основу індійської безпекової політики в цей час було покладено принципи "позитивного нейтралітету" та "неприєднання", що загалом зводилися до маневрування між антагоністичними позиціями США та СРСР і уникання як конфронтації, так і зближення з обома наддержавами. Надалі в 1970-1980-их роках доктрину неприєднання було переглянуто в бік установаження доволі тісних стосунків із СРСР у безпековій сфері. Фактично, при формальному збереженні "позитивного нейтралітету", Республіка Індія, починаючи з 1971 року, дати укладення радянсько-індійського Договору про мир, дружбу і співробітництво, у забезпеченні національної безпеки виходила з існування безпекових гарантій з боку СРСР.

У регіональному вимірі протягом 1950-80-их років безпекова політика Індії ґрунтувалася на намаганнях забезпечити свою перевагу над сусідніми державами (зокрема, шляхом тиску на них у спірних питаннях, як це було у випадку з Пакистаном та Шрі-Ланкою, або шляхом укладення нерівноправних договорів, що обмежували суверенітет малих держав, як це мало місце в політиці щодо стратегічно важливих для безпеки Індії Непалу, Бутану та Сиккіму). Установаження контролю над найближчим географічним оточенням мало забезпечити формування навколо Індії поясу з керованих держав і таким чином убезпечити Делі від безпосереднього контакту з військовими союзами часів «холодної війни».

Прагнення Індії до побудови нерівноправних стосунків із сусідніми меншими державами, на нашу думку, є історичною особливістю індійського зовнішньополітичного курсу, що багато в чому актуальна і для сучасних урядів цієї держави. У формуванні концептуальних засад політики регіональної гегемонії вагому роль відіграли, з одного боку – ідеологія Неру з її неприйняттям розподілу субконтиненту за релігійним принципом (секуляризм), з іншого боку – суто релігійне бачення Великої Індії в політичному індуїзмі як географічного простору від Гімалаїв

до південного краю Індостану та від Аравійського моря до Бенгальської затоки ("священна географія"⁵). Завдяки подібному подвійному характеру мотивації гегемоністичних амбіцій держави в 1990-их роках як секулярні уряди ІНК, Національного та Об'єднаного Фронту, так і умовно релігійні уряди, керовані Бхаратія Джаната Парті (БДП), виходили з аналогічного бачення безпекових інтересів Індії в найближчому географічному оточенні – регіоні Південної Азії.

У безпековій інтерпретації обидва бачення, секуляризм та "священна географія" дають спільний результат – сприйняття Південної Азії практично усіма урядами Індії як природної зони особливих інтересів Індії, а менших держав регіону – як таких, щодо яких Індія має особливі права. У практиці безпекової політики регіональна гегемонія має своїм наслідком ототожнення Делі своєї національної безпеки з регіональною безпекою Південної Азії в цілому. Так, намагаючись уникнути впливів великих держав, Індія протягом 1950-1980-их років одночасно намагалася усунути ці впливи з регіону загалом – протидіяла китайському економічному та політичному проникненню в Непал, відкидала можливість міжнародного посередництва при врегулюванні Кашмірської проблеми у відносинах з Пакистаном, надзвичайно гостро реагувала на військове співробітництво Шрі-Ланки зі США та Великобританією. У безпековій площині ототожнення національної безпеки Індії та регіональної безпеки Південної Азії інтерпретується індійськими аналітиками як "доктрина оборони Індостану по зовнішньому периметру", спрямована передусім проти КНР.

Окрім збереження спадковості в зовнішній політиці країни суттєвими чинниками формування концептуальних засад безпекової політики Республіки Індія після завершення «холодної війни» були також зміна структури світової системи міжнародних відносин і трансформації політичної та соціально-економічної системи самої Індії, що безпосередньо вплинули як на артикулювання Індією інтересів своєї безпеки, так і на структури системи прийняття рішень сучасної Індії. На нашу думку, до головних змін середовища безпеки Республіки Індія після завершення «холодної війни» слід віднести зникнення блокового протистояння в Азії, посилення позицій Китаю та США в азійській системі міжнародних відносин, суттєве послаблення позицій Росії, інтенсифікацію локальних конфліктів у безпосередній близькості від кордонів Індії, розвиток ядерних програм Пакистаном і Китаєм, а також збільшення витрат на оборону переважною більшістю держав Південно-Східної Азії та Близького Сходу і відповідне збільшення військового потенціалу цих держав.

Завершення «холодної війни» та зникнення однієї з наддержав створило принципово нові умови для індійської зовнішньої та безпекової політики. Передусім, воно призвело до значного зниження інтересу вели-

ких держав до регіону Південної Азії (це, окрім усього іншого, було також пов'язано з виведенням радянських військ з Афганістану та ослабленням американо-пакистанських зв'язків). Ця зміна об'єктивно сприяла формуванню більш сприятливого для Індії середовища регіональної безпеки, знижуючи загрозу втручання позарегіональних держав до регіональної системи міжнародних відносин. Разом з тим, завершення «холодної війни» призвело до загальної кризи усієї концепції національної безпеки Індії, унеможлививши політичне маневрування між інтересами наддержав і зробивши абсурдним курс "позитивного нейтралітету". Крім того, завершення «холодної війни» означало і зниження рівня індійсько-російських відносин: незважаючи на укладення нового Договору про дружбу і співробітництво між Індією та Росією значення цього договору для безпеки Індії зведене практично до нуля, оскільки нова Росія втратила статус, міжнародний авторитет і практично позбулася військової присутності в Азії. Такі зміни об'єктивно знижували рівень безпеки Індії, обмежуючи її можливості в протидії зовнішнім загрозам через зовнішню підтримку (так, у 1990-их роках Індія вже не могла дозволити собі вдаватися до провокацій, аналогічних операції Brass Tacks 1986-1987 рр.).

Зміна структури міжнародних відносин в Азії та трансформація співвідношення сил за рахунок послаблення традиційних союзників і партнерів Індії (СРСР, В'єтнам, Афганістан) створили для Делі принципово новий контекст безпеки: Індія виявилася ізольованою в Азії і оточеною державами, відносини з якими мали напружений характер. Невирішеним залишався територіальний конфлікт із Китаєм, на який накладался чинник загострення ситуації в Тибеті та посилення сепаратистських рухів у цій автономній провінції, що Пекіном традиційно сприймалося як результат недоброзичливих дій Індії. Поблизу кордонів Індії, на Близькому Сході та в Індійському океані в цілому, відбулося посилення американської військової присутності (унаслідок проведення операції "Буря в пустелі" та створення постійних військових об'єктів у державах Перської затоки). Незважаючи на фактичну відмову США від пакистано-американського військового союзу, позиції Пакистану за підсумками війни в Афганістані суттєво зміцнилися. Виведення радянських військ з Афганістану і встановлення угрупованнями моджахедів, пов'язаними з Пакистаном, контролю над територією країни дозволили Пакистану отримати "стратегічну глибину" оборони проти Індії і реалізувати таким чином головну установку своєї безпекової політики⁶. Більше того, завершення війни в Афганістані вивільнило значні людські ресурси, що були переорієнтовані Пакистаном на ведення підіривної діяльності проти Індії в Кашмірі.

Протягом 1990-их років ситуація розвивалася в несприятливому для

Індії напрямку – після встановлення в 1996 р. контролю над переважною частиною території Афганістану з боку талібів позиції Пакистану в регіоні додатково посилилися, військова присутність США в Індійському океані додатково зросла після перебазування частини американських військово-морських і військово-повітряних сил з Філіппін до Сингапуру в 1992 р., що прямо суперечило стратегії Індії на підтримання переваги в морських озброєннях над найближчими сусідами в Південній і Південно-Східній Азії. Водночас, на фоні посилення безпосередніх сусідів і США, колишній головний союзник Індії практично повністю втратив вплив на ситуацію в Азії: через виведення сил з Афганістану СРСР втратив контроль над ситуацією в Південній Азії, надалі поява нових незалежних держав віддалила кордони Росії від Центральної Азії, а скорочення військової присутності у В'єтнамі усунуло Росію із системи балансу сил у Південно-Східній Азії.

Вагомим чинником, що впливав на формування безпекової політики Індії після завершення «холодної війни», стала поява або продовження низки локальних конфліктів, що суттєво знижували рівень стабільності та безпеки регіональної системи міжнародних відносин. До числа цих конфліктів слід передусім віднести громадянську війну в Афганістані, яка з початку 1990-их років перетворилася на широкий ареал напруженості у всьому регіоні Центральної Азії, що охопила колишню радянську Середню Азію, Сінцзян, суміжні райони Пакистану та Індії. У контексті безпекових інтересів Індії найвагомим наслідком розгортання війни в Афганістані стало відновлення після 1989 р. руху опору в Кашмірі, спровоковане діями Пакистану та ісламістських угруповань, що попередньо діяли в Афганістані. У широкому контексті фокус боротьби політичного ісламу з неісламськими державами в першій половині 1990-их років перенісся на Індію⁷. Доволі вагомий вплив на зовнішню політику Індії справляли етнічний конфлікт у Шрі-Ланці, що ніс потенційну загрозу дестабілізації становища в індійському штаті Тамілнад, а також початок у 1996 р. війни між урядом та маоїстськими угрупованнями в Непалі, яка, окрім безпосередньої загрози кордонам Індії, несла також потенційну небезпеку китайського проникнення до стратегічно важливого для Індії гімалайського регіону (ряд індійських дослідників розглядають діяльність Комуністичної партії Непалу як намагання КНР усунути проіндійський демократичний режим, що встановився в країні після 1990 років⁸). Суттєву загрозу для національної безпеки Республіки Індія становили також сепаратистські рухи в північно-східних штатах країни, що вели боротьбу з території сусідніх держав (М'янми і Бутану) і формували окремий ареал конфліктності на кордонах Індії.

Трансформація системи міжнародних відносин наприкінці 1980-их – на початку 1990-их років змушувала Республіку Індія до пошуку нової мо-

делі безпекової політики, що могла б компенсувати втрату підтримки з боку СРСР та створити можливості для компенсації посилення китайського впливу в Азії, яке стало вирішальною ознакою розвитку азійської системи міжнародних відносин після завершення «холодної війни» і несло реальну загрозу індійському баченню регіональної системи безпеки (починаючи із середини 1990-их років зміцнення Китаю при збереженні територіальних суперечностей між Делі та Пекіном часто тлумачиться індійськими дослідниками як вагома, а в перспективі й найбільша загроза національній безпеці Республіки Індія⁹).

З початку 1990-их років КНР перейшла до активної регіональної політики, орієнтованої на забезпечення домінуючих позицій в економіці та політиці регіону. Виявами цього процесу стало посилення зв'язків з головними економічними центрами Азії – Японією, Кореєю, АСЕАН, силове артикулювання найсуттєвіших суперечностей у відносинах із сусідніми державами – Тайванем і країнами Південно-Східної Азії (у питанні арх. Спратлі), а також формування китайсько-бірманського військового союзу, що виступав як елемент стримування Індії, забезпечення китайської військової присутності на Індійському океані та проникнення до регіону Південно-Східної Азії. Для безпекової політики Республіки Індія посилення Китаю в Азії передусім означало додаткову загрозу ослаблення контролю Делі над державами Південної Азії, появу нового військового чинника в регіоні (починаючи з 1985 р. КНР швидкими темпами здійснювала реформування армії, з 1997 року акцент реформи було перенесено на створення сучасних збройних сил з високотехнологічними озброєннями¹⁰), а також посилення конкуренції за вплив у Південно-Східній Азії.

Збільшення військового потенціалу ряду держав Азії протягом 1990-их років (це, передусім, стосується Китаю, держав Південно-Східної Азії, а також країн Перської затоки), викликане проведенням масштабних програм модернізації збройних сил, значними обсягами закупівель озброєнь за кордоном і пов'язане з успіхами розвитку їх економік у попереднє десятиліття, та збереженням значного числа територіальних конфліктів, мало своїм наслідком підвищення рівня загрози безпеці азійських держав з боку їх азійських сусідів, а також загальне зниження рівня безпеки регіональної системи міжнародних відносин. Для Індії ця тенденція мала два визначальні виміри: 1) збільшення військового потенціалу найближчих сусідів, у відносинах з якими зберігалася напруженість (Пакистану, КНР, М'янми) несло загрозу безпеці кордонів Індії, 2) технологічне відставання збройних сил Індії, озброєних системами радянського виробництва, від держав, що в 1990-их роках закуповували американські озброєння, користуючись ліберальною політикою адміністрації Клінтона у сфері експорту високотехнологічних озброєнь.

Різке скорочення частки Росії у світовій торгівлі зброєю (з 32% до 8%) і її неспроможність забезпечити потреби Індії в модернізації своїх збройних сил у відповідь на переозброєння армій сусідніх держав визначило зміну пріоритетів Делі у сфері виробництва та імпорту озброєнь у напрямку посилення компоненту забезпечення збройних сил базовими типами озброєнь власного виробництва, і, як наслідок, сприяло формуванню самодостатності Індії в забезпеченні своїх безпекових інтересів.

Першу модель нової безпекової політики Індії було висунуто урядом Р.Ганді ще наприкінці 1980-их років. Ця модель передбачала адаптацію індійських інтересів до суттєвих змін у зовнішньополітичному контексті – орієнтувалася на покращення двосторонніх відносин зі США (першим кроком став візит Р.Ганді до Вашингтона 1987 р.) і Китаєм (після візиту Р.Ганді до Пекіна в 1988 р.) та передбачала зміцнення позицій Індії в Південноазійському регіоні (відповідно, рівня своєї безпеки в регіоні) через відкрито інтервенціоністську політику (тут, окрім широко відомої індійсько-ланкійської Угоди про встановлення миру та нормалізацію становища в Шрі-Ланці 1987 р. слід також згадати індійське втручання на Мальдівах 1988 р. ("Операція кактус") та силовий тиск на Непал у питанні двосторонньої торгівлі, що призвів до введення Індією торговельної блокади Непалу в 1989 році¹¹). Слід визнати, що безпекова політика Індії 1980-их рр. на глобальному рівні (у відносинах з великими державами) була загалом успішною, тому багато в чому наступні уряди Делі продовжували лінію на поглиблення політичного та безпекового діалогу зі США та КНР. Відповідно, сучасну модель індійської безпекової політики в аспекті відносин з цими державами можна вважати прямим втіленням концепції розвитку, висунутої Р.Ганді. Проте, унаслідок провалу регіональної політики уряду Р.Ганді (головним чином у зв'язку з невдачею місії миротворчих сил у Шрі-Ланці¹²) та втрати ІНК влади на виборах 1989 р. спадковість у підходах Індії до вирішення проблем безпеки в Південній Азії було перервано, а уряди 1990-их років були змушені будувати принципово нову архітектуру співвідношення регіональної та національної безпеки.

Принциповою відмінністю індійського політичного життя 1990-их років від політики попередніх десятиліть стало суттєве зниження політичної стабільності країни, що стало причиною доволі частих змін урядів, а відповідно і змін у політиці країни (після 1989 р. при владі в країні перебували 8 урядів, переважно коаліційних, мала місце серія урядових криз). Переважна більшість індійських урядів у цей час були сформовані неконгресистськими партіями, тому при формуванні пріоритетів зовнішньої та безпекової політики виходили із відмінних від практики та ідеології ІНК установок. Серед змін внутрішньополітичного контексту Республіки Індія, які безпосередньо вплинули на безпекову політику

країни, можна також виділити активізацію політичного індуїзму, що досягла свого апогею за часів перебування при владі урядів БДП. Вагомим елементом системи прийняття рішень щодо проблем національної безпеки став впливовий військово-промисловий комплекс країни, що почав активно формуватися з кінця 1980-их років.

Протягом 1989-1991 років урядами Національного Фронту (НФ) були закладені основи регіональної (південноазійської) безпекової політики Індії в 1990-их роках, що надалі отримали свій розвиток у "доктрині Гуджрала" (І.К.Гуджрал – міністр закордонних справ Індії у 1989-90 та 1996-98 рр., прем'єр-міністр у 1997-98 рр.). Виходячи з відмінних ідеологічних позицій і будуючи свою зовнішню політику в опозиції до дій попереднього уряду ІНК, Національний Фронт вдався до ряду заходів, спрямованих на покращення відносин з державами Південної Азії, передусім малими, з тим, щоб подолати наслідки кризи регіональної системи міжнародних відносин, спричиненої інтервенціонізмом Р.Ганді. Новий пріоритет регіональної безпекової політики було реалізовано через зняття в 1990 р. блокади з Непалу і підписання з цією країною взаємовигідної торговельної угоди та виведення 1991 року індійських миротворчих сил із Шрі-Ланки. Найхарактернішою рисою безпекової політики Індії цього часу стало звуження контексту її реалізації – від глобалізму в баченні Делійської декларації 1986 р. Індія перейшла до політики малих кроків у формуванні сприятливого середовища безпеки в найближчому географічному оточенні, відновивши клімат безпеки і довіри в стосунках з державами Південної Азії (окрім Пакистану, відносини з яким починаючи з 1989 р. увійшли в чергову кризу у зв'язку з початком повстання в Кашмірі).

Бачення проблеми національної безпеки Індії в політиці уряду ІНК на чолі з Нарасімхою Рао (1991-1996) в загальних рисах спиралося на традиційну для Конгресу концепцію регіональної гегемонії (що мало своїм наслідком погіршення відносин з Ісламабадом) та бачення Індії як однієї зі світових держав, що має бути елементом балансу сил у новій системі міжнародних відносин. Принципово новим концептуальним елементом безпекової політики країни в цей час стала фактична переорієнтація Індії на власні сили в забезпеченні безпеки. Ця зміна стала наслідком адаптації політики держави до нових умов міжнародного середовища – суттєвого пониження рівня відносин з Росією на початку 1990-их років та погіршення індійсько-американських відносин унаслідок розвитку Делі власної ядерної програми. Вакуум безпеки, що виник після розпаду СРСР, Індія частково заповнила шляхом визнання статус-кво у відносинах з Китаєм, зафіксованого в угодах Про підтримання миру та спокою на лінії фактичного контролю 1993 р. та Про заходи зміцнення довіри вздовж лінії фактичного контролю в прикордонному районі між

Індією та Китаєм 1996 р. Означені угоди суттєво знизили рівень напруги на північно-східному кордоні Індії і таким чином зменшили загрозу можливого військового зіткнення з Китаєм або військових криз, аналогічних подіям 1987 р.

Якісними індикаторами орієнтації Індії на власні сили та формування власного військового потенціалу стала негативна позиція Делі в питаннях продовження дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (на Нью-Йоркській конференції 1995 року році країна відмовилася підписати договір) та підписання Договору про всезагальну заборону ядерних випробувань 1996 року. Відкидання Індією цих договорів підтвердило ядерний вибір країни. Прийняття масштабної програми переходу на самозабезпечення збройних сил країни в 1995 р. (до 2005 р. заплановано збільшити частку озброєнь індійського виробництва, що перебувають на озброєнні індійської армії, з 30 до 70%¹³) доповнило концепцію опори на власні сили, створивши основу для переходу індійської армії на новий якісний рівень.

Разом з тим, успіхи регіональної безпекової політики урядів НФ у попередні роки визначили продовження в 1991-1996 роках цієї політики урядом Рао щодо малих держав Південної Азії. Найважливішим компонентом південноазійської політики Індії в цей час стали намагання закріпити політичну гегемонію в регіоні шляхом посилення структур економічної співпраці і формування економічної залежності малих держав Південної Азії від Індії (у 1993 р. з ініціативи Індії було укладено договір про створення зони преференційної торгівлі СААРК і розпочато переговори з формування зони вільної торгівлі).

Зміна політичного керівництва Республіки Індія в 1996 році позначилася на концептуальних засадах безпекової політики країни. Новий міністр закордонних справ (з 1997 року – прем'єр-міністр) Індер Кумар Гуджрал знову висунув концепцію розбудови зовнішньої політики, що стала відома як "доктрина Гуджрала". Загальні положення доктрини відображали підхід урядів Національного Фронту – головними пріоритетами були визначені поліпшення відносин із сусідніми державами, розвиток економічного співробітництва в рамках регіональних структур, передусім СААРК. У безпосередню залежність були поставлені безпека та регіональний вплив Індії з одного боку, та рівень стосунків із сусідніми державами – з іншого. Метою нової зовнішньої політики було визначено встановлення "дружніх, сердечних стосунків" з сусідами. Гуджралом було сформульовано п'ять принципів нової зовнішньополітичної концепції Індії, що частково відображали принципи "панчашила", але вносили ряд нововведень.

Згідно з принципами доктрини Гуджрала країни Південної Азії не повинні були дозволяти використовувати свою територію проти інтересів

інших південноазійських держав, жодна з країн не повинна була втручатися у внутрішні справи інших, усі країни Південної Азії повинні були поважати територіальну цілісність і суверенітет інших держав регіону, двосторонні суперечності мали вирішуватися шляхом двосторонніх переговорів. П'ятим принципом, що був суттєвим нововведенням у концептуальному плані, стало положення про відмову Індії від принципу взаємності та взаємної вигоди у стосунках з іншими державами¹⁴. Цей новий принцип "невзаємності" (non-reciprocity) став визнанням особливого статусу Індії в регіональній системі міжнародних відносин (передусім у неореалістичному баченні: зважаючи на економічний, військовий, політичний потенціал), що тягне за собою й особливу відповідальність перед рештою учасників регіональної системи, що мають менший потенціал і залежать від Індії в ряді питань. Головним безпековим виміром доктрини Гуджрала став принцип "позитивної асиметрії"¹⁵, згідно з яким Індія зобов'язувалася не використовувати свою перевагу в потенціалі для тиску на сусідні держави, які, зі свого боку, зобов'язувалися утримуватися від дій, що загрожували безпеці Індії (мова передусім йшла про надання території для сепаратистських і терористичних угруповань, що діяли проти Делі з території цих держав, а також про утримання від контактів у безпековій сфері з позарегіональними державами, передусім КНР та США). Індійські дослідники розглядають безпекову політику Делі в рамках доктрини Гуджрала як приклад реалізації країною моделі кооперативної безпеки.

Слід визнати, що в практичному застосуванні принцип невідповідності дещо втрачав у своїй задекларованій привабливості. Не беручи до уваги будь-яких морально-етичних вимірів політики, завдання доктрини Гуджрала в зовнішній політиці Індії, на нашу думку, слід визначити як легітимізацію домінуючого положення Делі в регіоні Південної Азії. Після тривалого періоду перебування при владі ІНК, який щодо малих країн регіону застосовував методи непрямого тиску (у період прем'єрства Нарасіми Рао в першій половині 1990-их років цей тиск стосувався переважно сфери торгівлі, в якій Індія намагалася закріпити позитивний для себе баланс), Індії для поліпшення свого міжнародного іміджу та клімату безпеки в регіоні необхідна була суттєва зміна підходів. Саме такою зміною підходів при збереженні попередніх завдань зовнішньої політики мала стати доктрина Гуджрала. На практиці в рамках доктрини нерідко використовувалися офіційно відкинуті принципи відмови від зв'язування різних спірних питань у двосторонніх відносинах (а у контексті "невзаємності" це практично означало вимогу взаємних поступок у питаннях, не пов'язаних зі сферою, у якій поступки пропонувалися урядом Індії).

Політична діяльність урядів на чолі з БДП, яка перебувала при владі

починаючи з 1998 р. традиційно сприймається в контексті ідеології керівництва цієї партії, яка, на думку багатьох західних дослідників, мала призвести до посилення силового чинника в зовнішній політиці Індії, позначитися на завданнях цієї політики та стати причиною докорінних змін у концептуальних засадах зовнішньої політики країни¹⁶. Основою "індуського націоналізму", сповідуваного БДП, "хіндутви", є ідея створення в Індії держави індусів, "хінду радж", що має відстоювати інтереси індуської більшості населення країни. Суттєве місце в побудовах теоретиків індуського націоналізму посідає проблема безпеки Індії, що сприймається у двох вимірах: як гарантування Індії статусу великої держави, що має стати вагомим чинником міжнародної безпеки (передусім унаслідок здобуття ядерної зброї), а також як концентрація зусиль на протидії політичному ісламу, який трактується ідеологами хіндутви як головна загроза безпеці Індії¹⁷ (передусім у сенсі дій Пакистану в Кашмірі, діяльності в Індії мусульманських терористичних угруповань та імміграції мусульман з Бангладеш). На нашу думку, безпекову політику урядів БДП можна розглядати як перший приклад намагань уряду виходити при визначенні кола пріоритетів цієї політики з ототожнення державних інтересів Республіки Індія з індійськими національними інтересами, оскільки релігійне забарвлення ідеології БДП та чітке розмежування населення Південної Азії за релігійною ознакою визначили відмову урядів Індії після 1998 р. від "священної географії" і стали підставою переходу до прагматичної безпекової політики, заснованої на протидії загрозам Індії сучасній, а не цивілізаційному простору історичної Індії.

Найсуттєвішою зміною в політиці безпеки Індії після 1998 року, що загалом відображає вплив ідей індуського націоналізму, стало проведення Індією ядерних випробувань, що, за загальним визнанням індійських дослідників, завершили епоху морально-ідеалістичної політики та почали епоху геополітик у зовнішній та безпековій політиці Індії. Два аспекти подібного розвитку, активне застосування погроз ядерною зброєю у відносинах з Пакистаном (фактор сили) та апелювання до ядерної зброї як до однієї з основ статусу великої регіональної держави в Азії та учасника системи балансу сил у регіоні, підкреслюють зв'язок хіндутви та нової ядерної політики Делі. У найпринциповішому питанні індійської безпекової політики, індійсько-пакистанських відносинах, практика діяльності урядів БДП істотно відрізнялася від партійної ідеології, про що свідчать індійські ініціативи щодо нормалізації двосторонніх відносин і зменшення напруги (саміти в Лахорі 1998 та Агрі 2001 рр.). Разом з тим, щодо проблеми Кашміру в цей же час індійська позиція залишилася незмінною (причому, обов'язковою умовою нормалізації відносин з Ісламабадом з боку Делі висувалося припинення пакистанської підтримки терористичним угрупованням в індійському штаті Джамму і Кашмір).

На думку авторів, процес розвитку засад безпекової політики Індії після завершення «холодної війни» можна і слід розглядати як цілісну еволюцію системи безпекових пріоритетів держави, артикульованих урядами держави, незалежно від їх політичної приналежності, у практично ідентичному баченні, в основі якого знаходилося спільне розуміння головних загроз безпеці країни. Таким чином, аналізуючи еволюцію безпекової політики Республіки Індія після 1989 року, слід виходити із існування спадковості в зовнішньополітичній діяльності усіх урядів країни окресленого періоду, що в найбільшій мірі виявляється в діяльності урядів партій, що найдовше перебували при владі в цей час – БДП (1998-2004) та ІНК (1991-1996).

В якості головних загроз національній безпеці країни уряди Республіки Індія після завершення «холодної війни» розглядали наступні: 1) загроза з боку Пакистану, що інтерпретувалася як така, що має два найпринциповіших наслідки для безпеки Індії – збереження стратегічного протистояння двох країн у регіоні, засноване на взаємовиключності державних і політичних моделей Делі та Ісламабада (політичний іслам і секуляризм, демократія та авторитаризм), а також збереження напруги в Кашмірі, що протягом 1990-их років залишався головною проблемою індійсько-пакистанських відносин і головним чинником напруженості в Південній Азії в цілому; 2) загроза з боку Китаю, гегемоністські прагнення якого в Азії тлумачаться індійськими аналітиками як головна загроза нормальному розвитку Індії вже в найближчі десятиліття. Існування китайсько-пакистанського та китайсько-бірманського військових союзів, активна участь КНР в озброєнні Ісламабада та Янгона, в індійських політичних колах розглядаються як чинник стримування Індії в Азії; 3) загроза можливої дезінтеграції країни під тиском поширення ірредентистських, сепаратистських та автономістських рухів, що вже протягом 1990-их років вели збройну боротьбу на території країни; 4) загроза поширення на територію Індії етнічних і релігійних конфліктів з боку сусідніх держав; 5) загроза появи військової присутності позарегіональних держав (передусім США та КНР) у Південній Азії; 6) загроза дестабілізації ситуації в країні внаслідок неконтрольованих соціально-демографічних процесів і міжобщинних зіткнень (аналогічних подіям в Аїодх'ї 1992 р. або Гуджараті 2002 р.).

Аналіз дій Індії на міжнародній арені протягом 1989-2003 рр., спрямованих на забезпечення національної безпеки, дає можливість виділити ряд характерних рис безпекової політики Делі в цей час. На думку авторів, для індійської безпекової політики в останні п'ятнадцять років були притаманні

1) *Пакистаноцентризм* – визначення політики Пакистану в якості головної загрози безпеці Індії. Індійська політика в питанні Кашміру в цей

час еволюціонувала від силової боротьби із сепаратистами та пропакистанськими угрупованнями до пошуку компромісів із окремими з учасників конфлікту (шляхом їх залучення до виборів 1996, ініціатив з припинення вогню 2000 р. та проведення переговорів 2003-2004 рр.). Разом з тим, вихідною позицією усіх індійських урядів залишалося чітке розмежування проблеми Кашміру як внутрішньої проблеми Індії та дій Пакистану, спрямованих на "підтримку тероризму" в штаті Джамму і Кашмір. У проблемі стратегічного протистояння з Пакистаном головним проявом "пакистаноцентризму" стала гонка озброєнь, що з 1998 р. поширилася на ракетно-ядерні сили двох країн і визначила формування регіонального комплексу безпеки¹⁸, що має значний потенціал до перетворення на досі беспрецедентну в міжнародних відносинах (без систем раннього попередження) систему ядерного стримування в стосунках сусідніх держав, що вже отримала свій вияв в інтенсифікації контактів Делі та Ісламабада в 1998-2002 рр.

2) *Орієнтування на власні сили* в забезпеченні національної безпеки і *нуклеаризація* як його специфічний вияв – формування Індією власного потужного силового потенціалу, що тлумачиться керівництвом країни як основа безпеки та регіональної політики Делі. Прагнення до здобуття ядерної зброї слід вважати домінантним інтересом Індії протягом усього періоду після 1989 р. і не варто пов'язувати виключно з діяльністю БДП (ряд індійських дослідників вважають, що новацією БДП було лише рішення щодо відкриття факту наявності в країні ядерної зброї¹⁹). Іншими вимірами тенденції до орієнтування на власні сили стала значна увага Індії до посилення своєї морської могутності в Індійському океані як способу представництва індійських інтересів у суміжних регіонах.

3) *Розширення регіонального контексту* реалізації безпекової політики країни. У 1990-их роках унаслідок збільшення економічного та політичного потенціалу країни, уряди Індії переважно виходили із необхідності забезпечення індійських безпекових інтересів не лише в Південній Азії, але і в суміжних регіонах, передусім – Південно-Східній Азії, що в цей час активно цікавила Делі як економічний простір і прилеглий до стратегічно важливих індійських острівних територій регіон. Виявом інтересу став розвиток співробітництва в безпековій сфері між Індією та Малайзією, Сингапуром та Таїландом, а також формування політичного діалогу з АСЕАН (створення діалогу Індія-АСЕАН та приєднання до Регіонального Форуму). У сфері безпекових інтересів Делі в даний період також перебувала Центральна Азія, передусім у зв'язку з діями Пакистану в Афганістані.

4) *Пріоритетність формування сприятливого середовища безпеки* в Південній Азії. На відміну від попереднього десятиліття, у 1989-2004 рр. уряди Індії виходили з необхідності посилення регіональної гегемонії

держави шляхом сприяння встановленню демократичних режимів у решті держав регіону, вирішення економічних і торговельних суперечностей з ними (приміром, проблем з розподілом вод Гангу та Махакалі у відносинах з Бангладеш і Непалом відповідно), активної економічної інтервенції до цих країн і формування їх економічної залежності від Делі, а також шляхом розвитку регіональних інтеграційних процесів у рамках СААРК.

5) Посилення значення невійськових аспектів безпеки. У зв'язку з інтенсифікацією економічного розвитку країни в 1990-их роках уряди Індії при визначенні безпекових пріоритетів виходили із необхідності забезпечення не лише політичної та військової безпеки держави, але також енергетичної (у силу обмеженості власних енергетичних ресурсів), економічної (у силу обмеженості власних фінансових і наукових ресурсів), демографічної, культурної безпеки держави. Концепція захисту національної безпеки в цих вимірах усе ще знаходиться на стадії формування.

Спираючись на презумпцію прагматизму індійської безпекової політики і відповідно до виокремлених ознак можна очікувати, що в найближче десятиліття уряди країни, вочевидь, впадуться до заходів, спрямованих на усунення очевидних слабкостей Республіки Індія у військовій, політичній та економічній сфері, що роблять національну безпеку країни вразливою до зовнішніх факторів. Логічними кроками в цьому напрямку можуть стати дії, спрямовані на усунення обмежень для ведення країною зовнішньої політики – переведення конфлікту з Пакистаном у русло передбачуваності дій обох держав, розробка структурованої ядерної політики з перспективами визнання ядерного статусу Індії з боку міжнародного співтовариства, формування стабільної структури відносин з основними центрами сили в Азії (КНР, США, Росією), участь в інтеграційних процесах в Азії, а також ліквідація сепаратистських рухів у тих регіонах, де цього можна досягти найменшими зусиллями (Північно-Східна Індія).

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див. Rajendra Prasad (Ed.). *India's Security in 21 Century: Challenges and Responses*, – New Delhi, 2002; Saighal Vinod. *Restructuring South Asian Security*. – Delhi, 2000; Mishra R.C. *Security in South Asia: Cross Border Analysis*. – Delhi, 2000; Bharat Karnad *Nuclear Weapons & Indian Security: The Realist Foundations of Strategy*. – New Delhi, 2002; Banerjee, Dipankar. *Security in South Asia: Comprehensive and Cooperative*. – Delhi, 2000; Vandana A. Ashok C. Shukla. *Security in South Asia: Trends & Directions*. – Delhi, 2004; Chari, P.R. (Ed.). *National Security in South Asia: A New Paradigm*. – Delhi, 1999.
- ² Див. Sumit Ganguly. *The Origins of War in South Asia*. – Boulder, 1993; Gordon S. *South Asia After the Cold War: Winners and Losers* // *Asian*

- Survey, Vol. 35, No. 10, October 1995. – P. 879-895; Kanti P. Bajpai, Stephen P. Cohen. (Eds.). *South Asia after the Cold War: international perspectives*. – Boulder, 1993; Marvin G. Weinbaum, Chetan Kumar (Eds.). *South Asia approaches the millennium: reexamining national security*. – Boulder, 1995; Michael Krepon and Amit Sevak (Eds.). *Crisis Prevention, Confidence Building, and Reconciliation in South Asia*. – New York, 1995.
- ³ Див. Kenneth N. Waltz. *Structural Realism after the Cold War // International Security*, Vol. 25, No. 1 (Summer 2000). – P. 5-41; Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth. *Power, Globalization, and the End of the Cold War: Reevaluating a Landmark Case for Ideas // International Security*, Vol. 25, No. 3 (Winter 2000/01). – P. 5-53.
 - ⁴ Subrahmanyam K. *Challenges to Indian Security // Strategic Analysis* December 2000 Vol. XXIV No. 9 – P. 1557-1576 Gurmeet Kanwal. *India's National Security Strategy in a Nuclear Environment // Strategic Analysis* December 2000 Vol. XXIV No. 9 – P. 1591-1628.
 - ⁵ Chaturvedi Sanjay. *Representing postcolonial India: Inclusive/exclusive geopolitical imaginations*. У кн. Klaus Dodds & David Atkinson (Eds.) *Geopolitical traditions: A century of geopolitical thought*, – London-New York, 2000. – P.212-213.
 - ⁶ Jaffrelot C. *Le Pakistan*, – Paris, 2000. – P. 228-233.
 - ⁷ Kepel G. *Jihad: The Trail of Political Islam* – Cambridge, 2002. – P. 205; Stobdan P. *Regional Security Issues in Central/South Asia and Potential for Cooperation // Strategic Analysis* January 1999 Vol XXII No. 10 – P. 1561-1576.
 - ⁸ Dutt V.P. *India-China: Promise and Limitation* У кн. Lalit Mansingh, M. Venkatraman (Eds.). *Indian Foreign Policy Agenda for the 21st Century* – New Delhi, 1998. – Vol. 2 – P. 228-239.
 - ⁹ Sundarji K. *Future Security Threats to India: Internal and External National Strategies to Meet Them* У кн. Lalit Mansingh, M. Venkatraman (Eds.). *Indian foreign policy: Agenda for the 21st century* – New Delhi, 1998 – Vol. 1. – P. 176-193; Subrahmanyam K. *Challenges to Indian Security // Strategic Analysis* December 2000 Vol. XXIV No. 9 – P. 1557-1576; Swaran Singh. *Sino-South Asian Ties: Problems & Prospects // Strategic Analysis* April 2000 Vol. XXIV No. 1 – P. 31-49.
 - ¹⁰ Deepa M Ollapally. *Arms, politics, and the emerging Asian balance of power // Asian Affairs, an American Review*; Summer 1998, Vol. 25, Issue 2 – P. 104-116.
 - ¹¹ Щодо безпекового контексту індійсько-непальських відносин див. Khadka Narayan. *Geopolitics and development: A Nepalese Perspective // Asian Affairs, an American Review*, Fall 1992, Vol. 19 Issue 3. – P. 134-157; Padmaja Murthy. *India and Nepal: Security and Economic Dimensions // Strategic Analysis* December 1999 Vol. XXIII No.9 – P.1531-1547.
 - ¹² Chari P. R. *The IPKF Experience in Sri Lanka* ACDIS Occasional Paper, University of Illinois at Urbana-Champaign February 1994.
 - ¹³ Котов Л. *Индия: оборонная стратегия на рубеже XX века // Компас*, 1999, №14 – С.21-28.
 - ¹⁴ Padmaja Murthy. *The Gujral Doctrine and Beyond // Strategic Analysis* July 1999 Vol. XXIII No. 4 – P. 639-652.
 - ¹⁵ Inder Malhotra. *Security Issues in Southern Asia // Strategic Analysis* May 1997 Vol. XX No.2 – P. 223-232.
 - ¹⁶ Hewitt V. *Containing Shiva? India, non-proliferation, and the Comprehensive Test Ban Treaty // Contemporary South Asia*; Mar 2000; Vol. 9 Issue 1 – P. 25-39.
 - ¹⁷ *Hindutva: The Great Nationalist Ideology* (<http://www.bjp.org/philo.htm>); BJP Election Manifesto, 1998.

- ¹⁸ Rajpal Budania. India's National Security Dilemma: The Pakistan Factor and India's Policy Response, – Delhi, 2001. – P. 236.
- ¹⁹ Див. Shri Jaswant Singh. What Constitutes National Security in a Changing World Order? India's Strategic Thought. CASI Occasional Paper No 6, June 1998, Centre for Advanced Study of India, University of Pennsylvania; Sondhi M.L. (Ed.). Nuclear Weapons and India's National Security. – New Delhi, 2000.